

Nagy Ferenc

Holocaust Szabolcs–Szatmár–Bereg megyében

Az ötven évvel ezelőtti tragédia megyebeli történéseit kutatva visszaemlékezésekre és levéltári forrásokra támaszkodhatunk. A megye sajátos helyzetéből adódóan azonban a levéltári források rendkívül hiányosak. A Trianon, majd a párizsi béke után ismételten szétszabdalt régió ugyanis öt megyét (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa) érint. Iratanyaga három országban szóródott szét, Szlovákiában, Ukrajnában és Romániában, csak a töredéke maradt a határokon belül. Ez magyarázza, hogy a cigányság elhurcolására a visszaemlékezéseken kívül semmilyen hiteles adat nincs, és a zsidók deportálásának is szegényes a forrásanyaga.*

A zsidók letelepedése

A középkori Magyarországon a zsidók letelepítésének joga királyi privilégium volt, amit a földesuraknak csak kivételes esetekben engedett át. A XVII. századtól kezdve azonban nyomon követhető, hogy a királyi kiváltságokat egyre több földesúr sérti meg, hogy a tespedésben lévő kereskedelmet kicsit fellenítse. Gróf Károlyi Sándor 1724-ben Nagykárolyba és Erdődre telepít zsidókat ugyanebből a célból és még rabbit is küld nekik Pozsonyból.

„Immár csak szaporodjanak — írja tisztartójának — én nem ellenzem”.¹

A megye területén letelepedett zsidókról az első források a török kiűzése utáni időkből valók: 1698-ban Szatmár vármegyében hat árendás családot írtak össze, Ugocsában pedig négyet.² Azt, hogy a korábbi századokban is éltek itt zsidók, mint az ország más területein is, azt csak valószínűsíteni tudjuk. Éppen azzal a törvénnyel, amelyik Szabolcs várában született, amelyikben Szent László királyunk 1092-ben megtiltja nekik, hogy keresztény rabszolgát tartsanak, és vasárnap vagy más keresztény ünnepeken dolgozzanak. A szabolcsi zsinaton született törvény tiltotta a zsidók számára a vegyes házasságot is.

* A tanulmány a Magyar Auschwitz Alapítvány támogatásával készült.

1. Szatmár megye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., é. n. 439.

2. Gábor Anna: A zsidók letelepedése Szabolcs és Szatmár vármegyébe: Szabolcs–szatmári Szemle 1991/1. 32–50.

A zsidók letelepedésének első szakaszát a török kiűzésétől a Lengyelország felosztását (1772) követő évekig számíthatjuk. Az összeírások a XVIII. század első feléig megyénként csupán néhány száz főt számlálnak. Beregben 1735-ben 235 lélek lakik,³ Szabolcsban 1746-ban 57 család kéri gróf Balassa Páltól, hogy ne emelje az adóját,⁴ Szatmárban ugyancsak 1746-ban 364 fő él.⁵

A bevándorlások első hulláma főleg Cseh és Morvaország irányából az ezt követő évtizedekben tetőzik. Szatmár megyében 1787-re 2227 fővel nőtt a zsidók száma,⁶ ami negyvenegy év alatt több mint hatszoros növekedést jelent. Szabolcsban ugyanakkor nem ilyen számottevő a növekedés, 1770-ben 235 család lakik itt, 1795-hen pedig 293.⁷ Bereg megyére vonatkozóan nincsenek megbízható forrásaink, de mivel a régió szerves része, valószínűsíthető, hogy a növekedés ott is hasonló mértékű.

A betelepülések második szakasza 1785 és az 1840-es évek között történt. Az 1848-as összeírás nyilvánvalóvá teszi, hogy a legtöbben Galíciából jöttek. Mátészalkán külön városrészük volt a „lengyel zsidóknak”. A többség azonban most mégis Szabolcsot választotta. A számszerű növekedés itt a nagyobb, csaknem tízszeres, 10 661 fő, míg Szatmárban 9091 főt számláltak.⁸

Az ezt követő évtizedekben ugyan tovább nő a zsidó lakosság száma, de ez részben a természetes szaporulat, részben pedig a Monarchián belüli természetes migráció eredménye. A Lengyelország felosztása utáni, illetve a zsidók befogadását szabályozó 1840. évi XXIX. tc. jótékony hatását követő népességrobbanás már nem figyelhető meg. Kivételt képez Nyíregyháza, ahol az 1848-as összeírás csupán 71 zsidót talál, 1880-ban viszont már 2053 főt írnak össze.⁹ Ezt azonban a megyeszékhellyé válás utáni (1876) gazdasági felvirágzás és az ezzel kapcsolatos belső migráció magyarázza. Szabolcs megyében 1891-ben az összlakosság 8,6 %-a zsidó, 1920-ig növekszik a számuk (25 748) majd 1944-ig fokozatosan csökken az összlakosság 10 %-ra: Kisvárdán, Nagykállóban és Nyírbátoron kívül Büdszentmihályon, Nyírmadán, Mándokon, Tiszalőkön, Demecserben, Ófehértón, Újfehértón, Tiszabercelen, Baktalórántházán, Gáván és Nyírbogáton jöttek létre nagyobb létszámú zsidó közösségek.

Szatmár megyében 1900-ban 21 118 lélek él, 1910-ben 20 172, majd Trianon után már csak 7257 fő. Trianon előtti Szatmár megye legnépesebb hitközségei: Szinyérváralja, Vitka, Fehérgyarmat, Mátészalka, Csenger, Nagysomkút, Nagyecsed, Avasújváros, Gebe (Nyírkáta), Hodász, Szaniszló és Nyírmegygyes. A századfordulótól Bereg megyében is csökken a zsidók száma.

3. Szabolcs vármegye. Szerk.: Dienes István. Bp., 1939. 157–158.

4. Gábor Anna: i. m.

5. Fazekas Rózsa: A szatmári zsidóság az 1848. évi összeírás tükrében. Im.: Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének hatvanadik évfordulójára, 1989., 152–171.

6. U. o.

7. Gábor Anna: i. m.

8. Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára IV. B. 109.

9. Nyíregyháza története. Szerk.: Cservenyák László és Mező András. Nyíregyháza, 1987., 132.

1900-ban még 20 059 lélek él, már 1910-re lényeges csökkenés tapasztalható (17 718), az 1920 után megmaradt területeken pedig már csak 1868 fő lakik.¹⁰

Hitélet és integráció

Az első letelepedési hullámmal, a főleg cseh-morva és német területekről érkező zsidóság a megyeszékhelyeken kereskedelmi központokban és a kisnemesi településeken koncentrálódott. Fő megélhetési forrásuk a földesúri haszonvételek bérlete, az iparúzés és a házaló kereskedelem. A zsidó iparosok olyan mesterségeket űztek, amelyek az adott területeken újaknak számítottak, így nem kellett félniük a céhekbe tömörült iparosok ellenséges magatartásától.¹¹

Vallási szokásaikat itt is megtartva, viszonylag rövid idő alatt kiépítették a hitélet intézményeit. Az egyik legrégebbi hitközség az akkori szabolcsi megyeszékhelyén, Nagykállóban volt. Itt született 1751-ben Taub Eizik Izsák, aki 1781-ben a megye főrabbija lett. Kivételes képességekkel megáldott férfiú volt; csodarabbiként vonult be a zsidó történelembe. Sírja ma is zarándokhely.¹² Kisvárdán 1796-ban alakult meg a hitközség, és 1844-ig a nagykállói rabbinátushoz tartozott. Szatmár megyében Nagykárolyban alakult ki az első hitközség, majd Szatmárnémetiben és Mátészalkán.

Az első hullámmal érkező betelepülők integrálódni igyekeztek a helyi társadalomba. Részben azért, mert a birodalom gazdaságilag fejlettebb területeiről érkeztek és ilyen szemléletet hoztak magukkal, részben pedig egyfajta védekezésnek, hiszen 1840 előtt nem voltak törvényes garanciái a megtelepülésnek. Az itt élő népesség ezt a szándékot, ezt a magatartást megfelelő toleranciával fogadta.

Így lehetséges az, hogy a Nyíregyházára betelepülők első csoportjába tartozók közül többen reverzálissal kötnek házasságot.¹³ A város szabályrendeletei is messzemenően figyelembe veszik a betelepülők vallási sajátosságait. 1840-ben úgy határoznak, hogy *„az izraelita kereskedők ünnepeiken és szombaton tartsák zárva boltjaikat, mert túrhetetlen, hogy valamely vallásfelekezet tagja vallástalanságot gyakoroljon!”*¹⁴

A befogadó szándék a későbbi évtizedekben is megmarad. Amikor 1865-ben megkezdődtek az előkészületek az országgyűlési és helyhatósági választásokra, Nyíregyháza képviselőtestülete, megelőzve a törvény megjelenését, kilenc zsidó vállalkozót bevett a testületbe.¹⁵

10. Magyar Statisztikai Közlemények: az 1900. évi népszámlálás (5. kötet), az 1910. évi népszámlálás (61. kötet), az 1920. évi népszámlálás (73. kötet).

11. Fazekas Rózsa: i. m.

12. Kiss Gábor: A nagykállói zsidó hitközség történetéből. Szabolcs-szatmári Szemle 1991/1., 51–57.

13. Margócsy József: A nyíregyházi Hoffmann-család. Helytörténeti tanulmányok IX. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára kiadványai, Nyíregyháza, 1993., 385–402.

14. U. o.

15. Riczu Zoltán: Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán. Nyíregyháza, 1992., 31.

Ugyanakkor az antiszemita megnyilvánulásokra is találunk szomorú példákat már a legkorábbi időkből is. 1790-ben Nagykállóban eltűnt egy pásztorfiú, akiről azt híresztelték, hogy vérét a zsidók áldozatul vették. A perben több halálos ítélet született, de szerencsére azok végrehajtása előtt a kalandvágyó, szülei elől bujkáló kamaszgyereket hazavitte egyik ismerőse a szomszéd faluból. Levéltári forrásként csupán a vármegye reagálása maradt meg a szomorú esetről, amit érdemes szó szerint idézni: *„A vármegye minél jobb móddal verje ki a lakosok fejéből azon balvélekedést és taníttassa meg őket arra, hogy a gyilkosság a Mózes Törvénye és az ó-testamentumbéli Törvények által, amelyeken a zsidó vallás leginkább fundáltatik, szinte úgy vagyont tiltva, mint a keresztény vallások törvényei által, és következésképpen a gyilkosságot, ha netán abban egy vagy más zsidó személy babonaságból egyveledve, nagyobb jussal az egész zsidó nemzetnek tulajdonítani nem lehetne, mint egy vagy más keresztény által történt gyilkosság miatt az egész kereszténység gyűlöletbe vétetne!”*¹⁶

A történelmi megyék területére letelepedők második hulláma a birodalom gazdaságilag fejletlenebb részeiből, elsősorban Galíciából érkezett. Szigorú vallási szokásokat és gyakorlatot hoztak magukkal és hamarosan ellentétbe kerültek a már megtelepedettekkel. Az „ortodoxok” (ó-hitűek) azt hirdették, hogy úgy is lehetnek jó magyar állampolgárok, ha tételesen megőrzik ősi vallási előírásaikat és nem tesznek engedményeket az őket befogadó közösségnek. Velük szemben állt a „neológ” zsidók irányzata, akik a beilleszkedés, az integrálódás elősegítésére hajlandóak voltak engedményeket tenni a hitéletben is.

1868-ra országosan elkülönül egymástól a két irányzat. A hitközségek egy része csatlakozik egyik vagy másik vallási irányzathoz és ezzel elősegíti egy harmadik irányzat létrejöttét is. A „status quo” a szétválás előtti állapotot akarta megőrizni azzal, hogy egyikhez sem csatlakozott, de nyilvánvalóan közelebb állt a neológhoz, mint az ortodoxhoz.

Északkelet-Magyarországon elterjedt az ortodox irányzat sajátos változata, a „Haszid” is. Ez naív, mítikus vallási felfogásnak mondható, amelyben nagy tisztelet övezi a szent embereket, a csodarabbikat. Nyíregyházán az 1920-as években a Bujtos utcán egy lakóházból átalakított zsinagógájuk is volt.¹⁷

A XIX. század közepétől a nagyobb településeken megjelennek az egyes irányzatok. Nyírbátorban 1853-ban „Status quo” hitközség alakul 85 családdal, ugyanakkor 60 család az ortodox irányzatot választja. Nyíregyházán a Status quo 1863-ban, az ortodox 1876-ban alakul. Míg a kisvárdai hitközség szinte teljes tagsága az ortodoxot választja.¹⁸

A vallási irányzatok megjelenése csak a megyeszékhelyen vezetett tényleges szétváláshoz. Itt megépültek az egyes irányzatok zsinagógái és egyéb rituális épületei is. 1880-ban avatták a Status quo hitközség zsinagógáját, majd 1897-ben az ortodoxét, amit egy lakóházból alakítottak át. 1924-ben ennek helyén aztán új, modern zsinagógát építenek. Ezen kívül mindkét hitközségnek volt iskolája, metszőhelye, húscsarnoka és külön temetője.

16. Kiss Gábor: i. m.

17. Riczu Zoltán: i. m. 85.

18. Borovszky: Szabolcs vármegye. 365–368.

A megye többi településén, ha voltak is vetélkedő irányzatok, nem különültek el így. Közös zsinagógájuk, iskolájuk, fürdőjük, temetőjük, metszőhelyük volt, így a zsidóság a helyi társadalomban egységes vallásként jelent meg. Közösén működtették egyesületeiket is, amelyek a halottak temetéséről (Chevra Kadisa), a szegényebb családok támogatásáról (Poel Cedek), az iparosok segítészéséről (Bikar-Chólim) vagy az ifjak vallásos neveléséről gondoskodtak (Zsoltáregylet).

A betelepült zsidóság a megye gazdasági életében progresszív erőként jelenik meg. A földesúri haszonvételek árendásai rákényszerültek arra, hogy már a XVIII. századi nemesi birtokon kapitalista típusú gazdálkodást és kereskedelmet honosítsanak meg. Kiszolgáltató helyzetükből adódóan a kereskedelemben, az iparban, a földművelésben a legracionálisabb eljárásokat, megoldásokat alkalmazták, ezzel mintegy megmutatva a fejlődés lehetőségeit és irányát.

Az 1770-es összeírás Szabolcs megye egyik járásában, a dadai járásban 75 zsidó családot talál. Közülük legtöbb (23 család) a földművelésből él, a többiek kocsmárosok, sör- és pálinkafőzők, kereskedők (házalók), mészárosok, kézművesek, tanítók. Kisvárdán 1848-ban 723 zsidó él. A legtöbbben, 64-en valamilyen mesterséget folytatnak, azaz kereskednek, 26 kétkezi munkás van közöttük, 12 tanító, 3 haszonbérelő, 6 italmérő, 1 szénégető és 9 szolgáló 16.¹⁹

Jól megfigyelhető, hogy a XIX. század második felében az emancipációs törvények lehetőségeit, valamint a kiegyezés utáni gazdasági fellendülést kihasználva megváltozik a foglalkozási struktúra is. 1869-ben Nyíregyházán 1128 zsidó él, akiknek 54 %-a kereskedő. A mezőgazdasági konjunktúra idején a gabona és terménykereskedelem szinte teljesen az ő kezükbe kerül. A kereskedelem és az ipar a XX. század első felében is a zsidók megélhetésének a fő forrása. 1938-ban 873 iparos és kereskedő élt Nyíregyházán, kiknek 40 %-a zsidó volt. Az arány a megye más városaiban is hasonló, Mátészalkán külön zsidó ipartestület is volt.²⁰

A XX. század elején befolyásuk a megye gazdasági életére jelentősen megnő. Jelen vannak a helyi önkormányzatokban, ahol sokszor az ő érvelésükre, racionális magatartásukra van szükség ahhoz, hogy a konzervatív gondolkodást meghaladják.

Nyíregyházán a szociális alapítványok nagy része tőlük származik és a beilleszkedés tényét bizonyítja, hogy többségükben felekezeti kikötések nélkül tették azokat.²¹ Mátészalkán Schwartz Mór gyártelepe 1888-ban villanyáramot szolgáltatott a városnak közvilágítási célokra — Budapestet is megelőzve!²²

A gazdasági életben való részvétel arányában — vallási irányzatok vetélkedése ellenére is — előrehaladt az integráció. Klapka György tábornok levelében többször említi, hogy Nagykálló az egyik olyan megyeszékhely, ahonnan a zsidók tömegesen jelentkeztek nemzetőrnek, hogy megvédjék hazájukat.²³ Közöt-

19. Gábor Anna: i. m.

20. Farkas József: A zsidók Mátészalka társadalmában. Debrecen, 1989., 5.

21. Nyíregyháza története. 199.

22. Farkas József: i. m. 30-30.

23. Borovszky: Szabolcs vármegye. 365-368.

tük harcolt Korányi Frigyes, a később híressé vált orvos is, a tuberkulózis elleni küzdelem szervezője. Az első világháború hősi halottai között 220 szabolcsi zsidót találunk.

Az értelmiségi körök, társaságok Nyíregyházán befogadták az ún. úri zsidó családokat. Helyet kaptak a nőegyleteknek, a Kaszinónak, a Bessenyei Körnek a vezetőségében.

A viszonylag békés kép változását az 1882–1883-as tizzaeszlári per mutatja. A vízbe fulladt cselédlány, Solymosi Eszter halálesete rituális gyilkosságként került a közvélemény elé. A per idején idecsődült az antiszemita sajtó, még tüntetéseket is szervezett, ennek ellenére a vármegye és a megyeszékhely népére mégis bizonyos megfontolt nyugodtság volt a jellemző.²⁴

Az 1920-as évek elején, a lezajlott forradalmakra utaló megmozdulásokban, rendezvényeken, publikációkban, jelen volt az irredenta, nacionalista eszmeiség is, de a közvélemény nem vált soha antiszemitává.²⁵

A pusztulás felé

A zsidók jogait korlátozó, úgynevezett „zsidótörvények” (1938, 1939, 1941) a nácibarát, jobboldali politika fokozatos térnyerését bizonyították. Előre vetítették annak az árnyékát, hogy a revízióért súlyos árat kell majd fizetnie a nemzetnek. 1944. március 19-én, Magyarország német megszállásával nyilvánvalóvá vált a faji diszkriminációt ellenző kormányzati és politikai erők tehetlensége.

Az első zsidótörvény a zsidók arányát a sajtó-, film-, színművészeti, az ügyvédi, mérnöki és orvosi kamarákban 20 %-ra korlátozta. A tíz főnél több értelmiségi alkalmazottat foglalkoztató vállalatoknál, intézményeknél a zsidó vallásúak számarányát ugyancsak 20 %-ban állapította meg. A második zsidótörvény — az 1939. évi IV. törvénycikk — megszabta, hogy ki tekintendő zsidónak: aki maga is zsidó vagy egyik szülője, illetve két nagyszülője zsidó. A zsidónak tekintett személyek nem lehettek állami tisztviselők, pedagógusok, sem tanítók, sem közép-, sem felsőoktatásban dolgozó tanárok. A felsőoktatásban felvehető fiatalság és a kiadott iparendelékek számát a zsidók számára 6 %-ban szabták meg. A harmadik zsidótörvényt, melyet a parlament 1941. augusztus 6-án léptetett életbe, megtiltotta a házasságkötést a zsidók és nem zsidók között, a házasságon kívüli nemi kapcsolatot pedig fogházzal, illetve börtönnel sújtotta. Ezt megelőzően 1941. április 16-án közzétették a 2870/1941. sz. kormányrendeletet, amely honvédelmi kisegítő szolgálatra, munkaszolgálatra kötelezte a zsidó vallású és fajú hadköteles férfi lakosságot. 1942. január 1-én — az 1941. XIX. tc. értelmében — megszűnt a zsidó vallású törvényhatósági bizottsági és képviselőtestületi tagok mandátuma. Március 19-én zárolták a zsidók tulajdonában lévő földbirtokokat. Március 25-én kormányrendeletet adtak ki a zsidónak tekintendő orvosok munkájának korláto-

24. Margócsy József: i. m.

25. Nyíregyháza története. 199.

zásáról, majd május 1-jén a képviselőház elfogadta az izraelita vallásfelekezet jogállását csorbító törvényjavaslatot.

A három törvény elfogadásával teljessé vált a magyar zsidóság intézményes elkülönítése e hazai társadalom nem zsidó tagjaitól.

A németek a katonai megszállás — 1944. március 19. — másnapján, március 20-án megindították a politikai és gazdasági életben fontos szerepet betöltő zsidók összegyűjtését, a minisztertanács március 29-i gyűlését követően pedig elkezdődött a zsidóellenes rendeletek kiadása. Az első rendelkezés március 29-én a zsidó tulajdonban lévő telefonok bejelentéséről intézkedett, amit hamarosan követett a telefonok beszolgáltatása. A március 31-én kelt 1240/1944. M. E. sz. rendelet „a zsidók megkülönböztetése tárgyában kötelezővé tette a 'kanárisárga hatágú csillag' viselését. A csillagviselés — a harmadik zsidótörvény értelmében — a kikeresztelkedettekre is vonatkozott, s ez a keresztény egyházak tiltakozását vonta maga után. A kormány következő intézkedéseivel megtiltotta egyebek közt a zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazását, előírta a zsidók tulajdonában lévő gépjárművek bejelentését. A teljes zsidótlanítás jegyében megszüntették a zsidók állami és közszolgálatát, kizárták őket az ügyvédi kamarákból s felszámolták sajtókamarai, filmművészeti és színművészeti kamarai tagságukat. Április 7-én korlátozták a zsidók utazását, ezentúl zsidó nem használhatott személyautót, motorkerékpárt, taxit, s nem utazhatott közforgalmi vagy korlátozott forgalmú vasúton, hajón vagy társasgépkocsin. A telefonok bejelentését hamar követte a rádiók bejelentése, majd beszolgáltatása.

Április közepén a kormány nagy hatású gazdasági intézkedéseket léptetett életbe. Április 16-tól elrendelték a zsidók vagyonának bejelentését, zár alá vételét, lezárták a zsidó széfeket, tartalmukat bejelentési kötelezettség alá vonták. Zárlatot rendeltek el a folyószámlákra, bankbetétekre, takarékpénztári követelésekre, havonta személyenként csupán 2000 pengő kifizetését engedélyezték. Egy-egy zsidó mindössze 3000 pengő készpénzzel rendelkezhetett. Végrehajtották a pénzügyintézetek és az ezekhez tartozó vállalatok zsidótlanítását, megszüntették a zsidóság értelmiségi munkakörben való alkalmazásának lehetőségét. Április 21-én a kereskedelmi miniszter bezáratta a zsidó kereskedéseket. Április végén külön rendelet intézkedett a zsidó írók tevékenységének korlátozásáról.

A társadalmi, gazdasági és kulturális élet valamennyi területének zsidótlanításával párhuzamosan — az ezt szolgáló rendeletözünből csupán néhányat említettünk — indult meg a zsidó lakosság tényleges fizikai elkülönítése, gyűjtőtáborokba, gettóba kényszerítése, valamint a deportálásra vonatkozó részletes terv kidolgozása. Április 7-én a m. kir. belügyminisztérium — Baky László államtitkár aláírásával — bizalmas rendeletben közölte az illetékes hatóságokkal a zsidók gyűjtőtáborokba szállításának és deportálásának irányelveit. A rendelet már nyíltan kimondta: „a m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”.

A mai megye területén három gettó volt. Kisvárdán, Mátészalkán és Nyíregyházán. A nyíregyházi gettó lakóit később a zsúfoltság miatt kitelepítik Sima-, Nyírjes- és Harangod-pusztákra, ezzel a gettók száma növekszik. Ugyan-

akkor voltak olyan megyei települések is, ahonnan nem vitték a zsidókat a városi gettóba. A koncentrációs táborokba való szállítás előtt néhány nappal összehozták őket a zsinagógába vagy az iskolába, és innen szállították a halálgyárakba. Ilyen volt Nyírmada, melynek a hitközségéhez tartozott Ór, Vaja, Jákó, Bakta, Rohod, Pusztadobos zsidósága. Április 19-én a zsinagógába terelték a szerencsétlen embereket, 23-án pedig elszállították őket Birkenaubába.²⁶

Nyíregyháza polgármestere, Szohor Pál 1944. április 11-én rendeli el a zsidó személyek összeírását, amelyet a korábbi kormányrendeletre megalakult zsidótanács végez.²⁷ A megkülönböztető sárga csillag viselése azonban már április 5-től kötelező volt. A polgármester utasítására kijelölték a városi gettót, amely a Vasvári Pál utca, Dohány utca, Sarkantyú utca és Nyírfa utca által határolt terület volt, beleértve a mai irodaház északi környékét, valamint a Síp és Egyház utcákat is.²⁸

A polgármester április 19-én kiadott hirdetményében a következőkre hívta fel a lakosság figyelmét: „A kijelölt városrészben (ghettó) sem semmiféle járóművel, sem gyalog keresztül menni nem lehet. Az ide letelepített és megkülönböztető jelzést viselő vidéki és nyíregyházi zsidók e város részt el nem hagyhatják. Az itt lakó keresztyének lakásukat elhagyhatják és oda visszatérhetnek, tehát közelkedhetnek, kötelesek azonban gondoskodni arról, hogy állandóan megfelelő és az ott lakást igazoló okmányokat hordjanak magukkal (lakásbejelentő, lakbizonylat) hogy bármikor, hivatalos felszólításra magukat és a ghettóba történő ki, illetve bemenetelüket azzal igazolni tudják... Az ott lakó keresztyének, lakásuk megközelítése végett, vagy áruk be- illetve kiszállítása végett bármilyen járóművet is igénybe vehetnek.

A megkülönböztető jelzést viselő zsidók közül csak azok léphetnek be, illetve hagyhatják el a kijelölt városrészt, akiknek birtokában a Nyíregyházi Zsidó Tanács által névreszólóan kiállított és a m. kir. Rendőrség nyíregyházi Kapitánysága által láttamozott igazolványa van.”²⁹ A zsidótanács tagjai. Fischbein Gábor elnök, Weinstock Samu, dr. Böhm Ignác, Springer Mór, Láng Arnold, Weisz Mór, Kovács László, Ungár Béla, Haas Sándor, Németi Sándor és Rosenwasser Kálmán.

Április 14-én megkezdik, a város környékén lévő települések zsidóságának gettóba hurcolását. Harminchat faluból — Apagy, Báj, Balkány, Balsa, Biri, Bököny, Büdszentmihály, Buj, Csobaj, Demecser, Encsencs, Gáva, Gelse, Geszteréd, Ibrány, Kállósemjén, Kemece, Kenézlő, Kiskálló, Kótaj, Levelek, Máriapócs, Nagyhalász, Nagykálló, Napkor, Nyíracsád, Nyíradony, Nyírbátor, Nyírbéltek, Nyírbogát, Nyírbogdány, Nyírgelse, Nyírlugos, Nyírmihálydi, Nyírtura, Oros, Paszab, Pazony, Piricse, Pócspetri, Polgár, Prügy, Rakamaz, Ramocsaháza, Sényő, Szakoly, Székely, Tét, Timár, Tiszaadony, Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszaladány, Tiszalök, Tiszapolgár, Tiszarád, Tiszatardos, Újfehértó, Vasmegyer és Vencsellő — szedik össze hajnalban az embereket, akiknek 15 perc alatt kellett indulásra jelentkezni. A betegeket, öregeket, gye-

26. Jólesz Károly: Kisvárdai és környéke zsidósága. Tel-Aviv, é. n. 103-125.

27. Király Aladár: A nyíregyházi gettó története. Nyíregyháza, 1946., 7.

28. Nyíregyháza története. 200.

29. Szabolcs–Szatmár–Bereg megyei Levéltár, V. B. 186/XI.

rekeket szekerekre rakták, a többiek erős csendőri felügyelettel mentek a szekerek után.

Seidl Gestapó-parancsnoknak az volt az elképzelése, hogy a zsidók a magukkal vitt élelemből majd eltartják magukat. A gettóban azonban kiderült, hogy az élelem kevés, és már az első napokban elviselhetetlen volt a zsúfoltság. A zsidó tanács jelentéséből tudjuk, hogy a több mint tízezer embert 123 házban helyezték el, amelyeknek területe — a konyhákat és az előszobákat is beleszámítva — 9165 m². Ilyen körülmények között egy személyre egy négyzetméter sem esett. A Kossuth utca 5. szám alatti házban például 198 személyt zsúfoltak össze. Ehhez járult még, hogy a szoban forgó területen sem vízvezeték, sem szennyvízcsatorna nem volt.³⁰

Április 19-én már 3010 személy volt a gettóban, április 24-én pedig megkezdődött a nyíregyházi zsidók gettóba zárása is. A létszám egy nap alatt többszörösére nő, május 10-re a gettó lakóinak száma 17 580-ra duzzadt, közülük csaknem 500 volt nyíregyházi. Megkezdődnek a kihallgatások, vallatások az eldugott vagy eltitkolt vagyontárgyakkal kapcsolatban. A vallatásokba belehal Németi Sándor, a nyíregyházi ortodox hitközség elnöke is.³¹

Az elhagyott zsidó lakásokat kifosztják, az értéktárgyakat széthordják. A már korábban bezáratott zsidó üzletek, műhelyek „törvényes” megszerzéséért megindul a harc, kérvények sokasága érkezik az illetékes hivatalokhoz.

Ugyanakkor a keresztény érzelmű emberek többsége nem azonosul a mesterségesen keltett hisztériával és könnyes szemmel kíséri a gettóba szomszédait, barátait. Nyíregyházán a két evangélikus gimnázium tanári kara lehetetlennek tűnő feladatot vállalt. Elintézte, hogy gettóba zárt diákjait az érettségi idejére kiengedjék és vizsgázhassanak.³²

A járványveszély miatt április végén megindul a kitelepítés Nyírjes-, Harangod- és Sima-pusztákra. A gettólakók érzik, hogy ez a pusztulás kezdete. Sokan nem bírják idegekkel a megpróbáltatásokat és öngyilkosok lesznek.

Az első halálvonat Auschwitz felé május 12-én indul a Nyírjes-pusztán szenvedő zsidókkal. Egy vagonba 70–80 embert, férfit, nőt és gyereket zsúfolnak össze kevés kenyérrel és egy vödörrel a szükségletek elvégzésére. Május 18-án, 26-án és június 4-én újabb szerelvények indulnak a biztos halálba, és nem marad más, csak a gyűjtőtáborok szöges dróttal körülvett néma csendje...

A nyíregyházi gettóból, illetve a három gyűjtőtáborból 17 580 személyt hurcoltak el, akik közül Nyíregyházára mintegy 1500-an, a környékbeli falvakba ennél valamivel kevesebben tértek haza.³³ A veszteség óriási arányú, a Nagykállóból elhurcolt 982 személyből mindössze húszan menekültek meg.³⁴

A kisvárdai gettózás április 8-án kezdődött. Hasonlóan a nyíregyházi eseményekhez, előbb a környező településekről — Ajak, Anarcs, Dombrád, Gyulaháza, Jéke, Mándok, Nyírkarász, Nyirtas, Pátroha, Szabolcsbáka és Tornyos-

30. Randolph L. Braham: A magyar holocaust. Budapest., 1981. 438.

31. Király Aladár: i. m. 15–17.

32. Nyíregyháza története. 200.

33. Király Aladár: i. m.

34. Kiss Gábor: i. m.

pálca — szállították be a zsidókat. A gettó az akkori Horthy Miklós út baloldalán kezdődött, magába foglalta a Deák Ferenc utca és a Petőfi utca mindkét oldalát és a Mátyás király utca baloldalát is. Április 15-én beterelték ide a kiskvárdai zsidókat is, így a létszám mintegy 7000 fő volt. A zsidótanács tagjai: dr. Katona Sándor elnök, Lefkovics Miksa, dr. Lukács Ignác, Ellenberger Ernő, Friedmann Béla, Kun Samu, Prerau Ignác, Steiner Mihály, Pischer Miklós és Guttmann Bertalan.

Május 29-én és 31-én a meggyötört embereket vagonokba rakták és Auschwitzba szállították. Rosenwasser Joséf így emlékezik vissza a bevagonírozásra: *„Először a Csillag utca és a Posta utca közötti részt deportálták. Váratlanul kapták a parancsot, hogy induljanak. Gyalogmenetben vitték őket a Kisállomás felé és ott beterelték Schwartz fakereskedő udvarába. A vasúti sinek egész a raktárig vezettek. A nagy udvarban már bent álltak a vagonok. Minden vagon előtt egy táborig csendőr állt gépfegyverrel. Kb. 40 csendőr vigyázott 3500 emberre. Én, karomon a belső rendőrség szalagjával álltam ott, hogy nézzem mi is történik. Csak kenyeret adtak nekik. Sem vizet, sem vödröt a szükségletüknek.”*³⁵

Mátészalkán május 9-én kezdődött a zsidók gettóba zárása. A gettót a Kosuth és Tisza István utcában, a Rákóczi úton, a Temető téren, a Hősök terén és környékükön létesítették. Az embertelen körülmények és az embertelen bánásmód miatt június 5-ig, az utolsó transzport elindításáig 45-en haltak meg „természetes halállal” a gettó falain belül. A halotti anyakönyvekből tudjuk, hogy nem csak a környező településekről, hanem távolabbi területekről, Észak-Erdélyből, Máramarosból, Beregből, Ugocsából és a Felvidékről is szállítottak ide zsidókat. Ez a magyarázata annak, hogy itt 16 287 ember zsúfolódott össze.

Az első szerelvények május 19-én indultak, Kassát érintve, a haláltáborok felé. Május 22-én, 29-én, 31-én és június 5-én voltak ismét szállítások, egy-egy alkalommal több mint 3000 fővel.³⁶

1944 májusában és június első hetében Szabolcs–Szatmár vármegye összes gettóiból elszállították a zsidó lakosságot, a mai megye területéről összesen 32 580 embert. A vasúti szállítmányok zöme az auschwitzi koncentrációs táborban rakodott ki. A megyéből beérkező szállítmányok további sorsáról csak zavaros adatokkal rendelkezünk. A lezajlott — és részleteiben még ismeretlen — borzalmaknak legdöbbenetesebb bizonyítékai a végeredmények.

A szabolcs–szatmári zsidóság második világháborús veszteségeit az 1941. és 1949. évi népszámlálás által közrebocsátott adatokra alapozva mértük fel. Az itt közölt adatok a lehető legjobb megközelítést adják a zsidó közösségek elszűnt veszteségeiről.

Az 1941. március–áprilisban megejtett népszámlálás — ez volt a holocaust előtt az utolsó — azt mutatta, hogy a mai Szabolcs–Szatmár megye 546 187 fős összlakosságából 31 874-en vallották magukat zsidó vallásúnak, vagyis 5,8 százalék. Az 1938–1944. évi zsidó törvények értelmében további 494 ke-

35. Jólesz Károly: i. m. 114.

36. Farkas József: i. m. 60.

resztény felekezethez tartozó személy származott faji szempontból zsidónak. A megyében legtöbben Kisvárdán (26 százalék) voltak jelen, a mintegy 3800 fős zsidóközösség meghatározó volt a kisváros gazdaságában és kultúrájában, arányuk alig volt kisebb Vásárosnaményban (24 százalék), Nyírbátorban és Mátészalkán 16 százalékot képviseltek, Csengerben és Fehérgyarmaton 12–13 százalék volt arányuk. Nagykállóban 9 százaléknyi izraelita lakott, ilyen arányban éltek éppen Újfehértón is. Nyíregyháza 5 ezer fős zsidó lakossága 8 százalékát adta a város teljes népességének. Meghaladta a zsidók száma az 550 főt Büd-szentmihályon, Nagyecsedén és Nyírmadán is. Jelentős (200–500 fő közötti) zsidó közösség élt még Tiszalökön, Ibrányban, Balkányban, Demecserben, Kemeccsén, Nagyhalászbán, Mándokon, Porcsalmán és Tarpán.

Az 1949. évi népszámlálás szerint 3822 főnyi volt a zsidó népesség, ami a megyei 558 084 fős népességnek 0,7 százalékát tette ki.³⁷ A közölt adatok szerint — deportálás, munkaszolgálat, éhség, betegség és egyéb tényezők miatt — a zsidó közösség száma 28 546 fővel csökkent, ami az 1941. évi zsidó népességnek 88 százalékát tette ki.

Emlékezzünk!

Irodalom:

1. Bernstein Béla: A nyíregyházi zsidó temető (Zsidó évkönyv az 5690. bibliai évre) Szerk.: Kecskeméti Vilmos. Bp., 1929/30.
2. Bernstein Béla: Szabolcs vármegye utolsó főrabbiája (Évkönyv 1915) Szerk.: Bánóczi József. Bp., 1915.
3. Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége. Bp., 1908.
4. Farkas József: A zsidók Mátészalka társadalmában. Debrecen, 1989.
5. Geduly Henrik: Nyíregyháza az ezredik évben. Nyíregyháza, 1896.
6. Gervai Sándor: Nyíregyháza zsidósága élete. Jeruzsálem, 1963.
7. Harsányi László: A nagykállói zsidók történetéhez (Évkönyv 1971/72.) Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1972.
8. Harsányi László: A nagykállói zsidóság történetéhez (Évkönyv 1973/74.) Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1974.
9. Hoffmann Emil: A zsidó hitközségek Szabolcs vármegyében (Szabolcs vármegye. Szerk.: Borovszky Samu) Bp., é. n.
10. Hoffmann Mihály: Régi boltok, régi boltosok (Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei) Szerk.: Hunek Emil, 1930.
11. Jólesz Károly: Kisvárdá és környéke zsidósága. Tel-Aviv, é. n.
12. Király Aladár: A nyíregyházi gettó története. Nyíregyháza, 1946.
13. Neumann Albet: A szabolcsi zsidók (Szabolcs vármegye. Szerk.: Dienes István, Bp., 1939.)
14. Riczu Zoltán: Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán. Nyíregyháza, 1992.
15. Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig. Szerk.: Pór Dezső és Zsadányi Oszkár. Bp., 1947.
16. Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéből. 1. köt. Szerk.: Benoschhofsky Ilona—Karsai Elek. Bp., 1958.
17. Randolph L. Braham: A magyar holocaust. 1. köt., 2. köt. Bp., 1981.
18. A zsidó népesség száma településenként (1840—1941). KSH Bp., 1993.

37. A zsidó népesség száma településenként (1840—1941). KSH. Budapest, 1993., 7., 22–33., 96–97., 252–272.